

УДК 811.162

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО 1920-х РОКІВ: ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЙ ХХІ СТОЛІТТЯ

Ірина КОЧАН

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, ауд. 233, 79000 Львів, Україна,
тел.: +380 (32) 2394355*

Зроблено спробу детального аналізу українського термінознавства 20-х років ХХ ст., виявлено методологію термінотворення, його специфічні ознаки і проекції в сьогодення. Визначено яскраві персоналії та інституції і їхній внесок у розбудову української наукової мови.

Ключові слова: термінознавство, термінографія, історія термінотворення, національний термін.

Останнім часом засоби мас-медіа постійно інформують нас про намагання політиків надати російській мові статус другої державної. Сумні події сьогодення, спрямовані на звуження функцій української мови на державному рівні, заставляють нас замислитися над ситуацією, що склалася, і згадати події 20–30-х років ХХ ст., «золоту добу» української наукової мови, яка закінчилася «ревізією» наукових здобутків і репресією української наукової еліти.

Цей період привертав до себе увагу багатьох дослідників. Низку публікацій, присвячених 20–30-м рокам ХХ ст. знаходимо в наукових працях Н. Білецької, Л. Бояривої, С. Булик-Верхоли, О. Кочерги, О. Кучеренко, Н. Нікуліної, І. Процик, Л. Симоненко, С. Тихого, Я. Яремка та багатьох інших науковців.

Незважаючи на те, що цей період вже не раз описували, актуальність теми не втратила свого значення і сьогодні. *Проблема*, порушена у статті, – виявити загальну картину розвитку українського термінознавства окресленого часу, специфіку термінотворення в різних терміносистемах та її відображення у термінологічних словниках цього періоду не лише на території тогочасної України, а й далеко за її межами.

Мета дослідження – описати публікації про українські терміни й охарактеризувати термінологічні словники, що вийшли у період від 1920-го до 1929-го року, виявити їх призначення, спрямування, особливості побудови та опису в них матеріалу, творчі знахідки укладачів.

20-ті роки ХХ ст. називають роками термінологічного вибуху. Однією із причин цього був бурхливий розвиток науки і техніки у світі. З іншого боку, дух національного відродження сприяв утвердженню української мови в освіті й науці загалом, і в термінографії зокрема. Державні заходи були спрямовані на запровадження української мови не лише в державному апараті, а й на користування нею в культурному житті. Українською мовою стали послуговуватися в науковій та професійно-діловій сферах, а на сторінках періодики та фахових журналів це жваво обговорювалося.

У 1924 році «Вісник радянської юстиції» опублікував статтю «До питання про українську правничу термінологію», яка викликала низку відгуків в інших фахових

журналах. З'являються публікації З. Висоцького, В. Дністренка, Н. Максимейка, П. Мамота, Ю. Яворського в журналі «Червоне право» за 1926–1928 роки.

У «Записках Українського науково-дослідного інституту географії та картографії» 1928 року К. Дубняк порушив питання про стан і статус української *географічної* термінології, Я. Миколаєнко у «Віснику» Інституту української наукової мови за 1928 рік писав про терміни лісництва, рибальства і бджільництва, у цьому ж виданні С. Паночіні вболівав за усталення української природничої таксономії, Т. Секунда торкнувся питання з обсягу технічної термінології (1921)

У «Записках Київського інституту народної освіти» (1927) А. Семенцов привертав увагу читачів до української хімічної термінології, О. Супруненко закликав до вживання єдиної ботанічно-селекційної термінології (1928) тощо.

Виходять узагальнені статті, які підбивають підсумки термінологічної праці в певних регіонах України, наприклад, публікація М. Семеніва «Термінологічна праці в Одесі в 1925–1928 рр.», окреслено плани на майбутнє, наприклад: Г. Холодний «Стан та перспективи наукової роботи Інституту української наукової мови», Т. Секунда «Дещо про українську термінологію та Інститут української наукової мови ВУАН» (1924).

Створення українських термінологічних словників цього періоду має свою історію і свою специфіку. Передусім ці роки характеризувалися найбуйнішим розвоєм української культури, у тому числі й української мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість і міцну самовпевненість. На жаль, у наукових працях, присвячених мовознавству цього періоду, його узагальнюють до 20–30-их років, межі не завжди чітко окреслені: від 1918 до 1933 років, не враховані словники, що вийшли за кордонами тодішньої території України; окрім того, хоча детально описані лінгвальні та позалінгвальні чинники цього процесу, є окремі екскурси у мовні процеси, але немає цілісного та узагальненого аналізу галузевих терміносистем. У цій публікації ми зосередимо свою увагу лише на періоді 20-х років, оскільки, як засвідчують бібліографічні покажчики, найбільш плідними для розвитку української термінографії були саме 1926–1928 роки. Аналізу 30-х років буде присвячена окрема публікація.

Як зазначають деякі дослідники, точна кількість виданих у 20-х роках термінологічних словників невідома. Джерела подають різні дані. Енциклопедія «Українська мова» констатує, що за період 1918–1933 років побачили світ 83 термінологічні словники. З них Інститут української наукової мови видав близько 30 різних наукових словників високої наукової якості. За бібліографічними джерелами, саме у 20-ті роки з'явилося понад 60 термінографічних словників, виданих як в Україні, так і за її межами. За авторством і статусом їх можна умовно поділити на декілька груп:

невеличкі *лексикографічні додатки* до підручників, посібників, збірників наукових праць, періодичних видань, наприклад: Словничок слів і технічних термінів цукрово-буракової технології // *Мінц І.* Маляс українських цукроварень / І. Мінц. – К., 1922; Короткий російсько-український словник бібліотечної термінології / укл. *Б. Комаров, Р. Волянський, Е. Каменська, Л. Коган, Л. Жислів* // Бюлетень Одеського бібліотечного об'єднання. – 1926. – № 1–2 (4–5); Українська юридична термінологія / Укл. *О. Семененко* // Червоне право. – 1926. – № 4; *Грушкевич Я.* Окулістична термінологія: Анатомічна частина / Я. Грушкевич // Лікарський вісник. – Львів, 1927. – Ч. 1–2. та ін.

матеріали до словників, наприклад: Матеріали термінологічної комісії при сільськогосподарсько-інженерному відділі Української господарської академії в Чехословацькій республіці : словник російсько-український. – Подєбради : Видво УГА, 1923; Анатомічний словник : матеріали / укл. *Е. Лукасевич*. – Львів, 1926; Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини (с. Сваром'є Остерського повіту) / укл. *Т. Секунда* // Науково-технічний вісник. – Харків. – 1926. – № 1; № 2 і т. д.

практичні словники для щоденного ужитку, наприклад: Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів / укл. *О. Диденко*. – Запоріжжя, 1921; Практичний правничий словник російсько-український / укл. *М. Слободін, М. Кохановський*. – К., 1924; Шкільний медичний словник / укл. *Б. М. Александровський* (за Галиним). – Полтава, 1924 та ін.

словники-проекти: Словничок математичної термінології (проект). – Ч. 1. : Термінологія чистої математики / укл. *Ф. Калинович*. – К. : ДВУ, 1925; Технічна термінологія до сільськогосподарських машин : проект / укл. *І. Льницький* // Науково-технічний вісник. – 1926. – № 4–5; 6–7; Російсько-український сільськогосподарський словник. проект / укл. *С. Чикаленко*. – Подєбради, 1927; Словник зоологічної номенклатури. – Ч. 1. Назви птахів. Проект / укл. *М. Шарлемань*. – К. : ДВУ, 1927 тощо. Друкується для обговорення.

академічні видання: Словник хемічної термінології / укл. *О. Курило*. – К., ДВУ, 1923; Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським показниками / ІУНМ УАН; укл. *Т. Секунда* – К. : ДВУ, 1925; Російсько-український словник правничої мови. Понад 67 000 слів / Правничо-термінологічна комісія при соціально-економічному відділі АН УРСР; гол. ред. *А. Кримський*. – К., 1926; *Кисільов В. Ф.* Медичний російсько-український словник / *В. Ф. Кисільов*. – Харків : ДВУ, 1928; Лісотехнічний словник. Німецько-український / Лісова термінологічна комісія при Агрономічно-лісовому ф-ті УГА в ЧСР та Спілки укр. техніків с. г. в ЧСР, 1928; Російсько-український словник військової термінології / упоряд. *С. та О. Якубські*. – К.; Х. : ДВУ, 1928 тощо.

Здебільшого ці словники були перекладними, хоча траплялися й термінографічні праці тлумачного типу. Двомовний принцип їх побудови підкреслював неоднорідність мов та особливості української мови (її питомість, словникове багатство) порівняно з російською. Словникам належить важлива роль у розвитку національної духовної культури.

Перелічені термінографічні праці знайшли широкий відгомін у наукових колах. Час від часу у періодиці з'являлися рецензії та критичні публікації. Зокрема: *М. Гладкого* «До проблеми нашої наукової термінології: Російсько-український словник правничої мови» (1926); *Г. Холодного*. «Які мають бути словники Інституту української наукової мови» (Пролетарська правда. – 1928. – № 165) та ін. У цих рецензіях містився глибокий аналіз виданих праць, їм давали об'єктивну оцінку, висловлювали міркування щодо поліпшення якості видань.

Інколи авторство публікацій було відсутнє. У журналі «Комуніст» за 1927 рік вміщено статтю про «Неусталеність правничої термінології» (№ 22); «Словник зоологічної номенклатури та термінології» (Вісник природознавства. – 1927. – Кн. 4); «Спортовий український термінологічний словник» (Червоний шлях. – 1927. – № 1).

Усе це свідчить про зацікавлення громадськості й фахівців у становленні фахових підмов зокрема, а також наукової мови загалом.

У цей період окреслюються постаті окремих термінологів, серед яких В. Дубровський, О. Курило, Т. Секунда, І. Шелудько тощо.

Зокрема В. Дубровський упорядкував «Російсько-український технічний словник. З додатком сільськогосподарських термінів» (1925, доп. вид. 1926), «Словник термінів з обсягу культури та технології цукрових буряків» (1920).

О. Курило була автором словників медичної, фізичної та хемічної термінологій, упорядником словника ботанічної номенклатури. Її зараховують до етнографічної школи в мовознавстві чи до представників крайнього пуризму, бо у своїх словниках уживала вдалі галицькі терміни, загальноновживані народні, таким способом витісняються незрозумілі іншомовні. Вона намагалася осмислити засади українського термінотворення, тому часто українська частина містила не один, а кілька відповідників, наприклад: *мотор* – *двигник*, *рухник*, *движник*, *двигало*, *двигун*. Учена вважала, що, вибираючи принципи побудови словників для школи, домінувати має педагогічний принцип зрозумілості й доступності, а тому терміни варто витворювати на національній основі.

Т. Секунда, окрім того, що упорядковував технічну термінологію з гірництва, статки, залізобетону, уклав «Німецько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським покажчиками» (1925); «Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини (с. Сваром'є Остерського повіту)» (Науково-технічний вісник, 1926).

І. Шелудько – співредактор (разом із В. І. Орловським) «Російсько-українського словника банківського діловодства» (К., 1925), укладач та співкладач низки термінологічних видань, серед них: «Словник технічної термінології: Електротехніка (Проект)» (К., 1928), «Словник технічної термінології: Загальний (Проект)» (К., 1928) (разом із Т. Садовським).

Окрім персоналій, словникарською справою займалися певні інституції, до яких більшість цих особистостей належала. Це Інститут української наукової мови (ІУНМ), Наукове товариство імені Шевченка, Термінологічні комісії при Агрономічно-лісовому факультеті Української господарської академії та Спілки українських техніків сільського господарства в Подєбрадах (ЧСР),

Інститут видав за 1923–1930 роки 20 словників у серії «Матеріали», багато з них у співпраці з НТШ, а до 1933 року їх вже було 24. Загальна кількість термінологічних словників разом з тими, що вийшли в інших видавництвах, досягла за цей період близько 60. Інститут української наукової мови був головною нормативною установою, з якою погоджували більшість термінологічних словників, які підготували інші наукові установи та окремі автори. Тривало інтенсивне обговорення поданих проєктів, створено струнку українську термінологічну систему. Головною настановою цих словників була розбудова національної української термінології через термінологізацію народної лексики і творення неологізмів на її основі. Користувачам запропонували надсилати свої критичні зауваження та пропозиції. Після широкого обговорення та доопрацювання проєктів планувалося видати серію нормативних словників, що мали містити тільки рекомендовані терміни.

Спорадично термінологічні словники виходили і в Західній Україні (анатомічний Є. Лукасевича (1926), музичний З. Лиська (1933) та ін.) чи в Чехословаччині (Медичний латинсько-український словник М. Галина (Прага, 199926); Російсько-український сільськогосподарський словник С. Чикаленка (Подєбради, 1927).

Характерними для словників цього періоду були:

1) усунення невиправданих запозичень та заміна невластивих українській мові деривативних моделей. Уникає українська частина відповідників зі суфіксом **-щик**: **мочильщик** (*соломы*) – *мочій*, **мраморщик** – *мармурник*, **муфельщик** – *муфельник*, **наборщик** – *набирач, складач, узірник*; **надзорщик** – *дозорець* тощо. Віддієслівні іменники з суфіксом **-к(а)** здебільшого замінювали на відповідники з суфіксом **-ння**: **засыпка** – *засипання, засип*; **перегрузка** – *1) (грузим, кладью) – перевантага, перевантажування*; 2) (*силовая – машины*) **переобтяж**, **переобтяжування**; **перемотка** (*ниток, якорей*) – *перевивання, перемотування* і подібні. Винятком є хіба що форми невіддієслівного походження або такі, що позначають предмет: **зубатка** – *зубатка*, **защелка** – *заскочка*, **калька** – *калька*, **лебедка** – *катеринка*, **лунка** – *дучка*, **машинка** – *машинка*, **медянка** – *мідянка* і подібні.

2) заміна іншомовних термінів національними: **ирригация** – *обводнення*, **контакт** – *дотик*, **фотометр** – *світломір* і подібні, бо національні відповідники давали уявлення про функції позначуваних предметів. Так на російській термін **пресс** дано назву *гніт*, на **фільтр** – *цідило*, на **вентиляцію** – *пробітрювання*, на **кран** – *звід*;

3) творення термінів за українськими моделями. Укладачі словників-проектів намагалися виробити своєрідні схеми-моделі підбору національних відповідників до запозичених слів. Термінам на **-аці(я)** мали відповідати українські слова на **-нн(я)**, оскільки одні і другі позначають процес, наприклад: **фіксація** – *закріплення*, **аккумуляція** – *нагромадження*, **герметизація** – *ущільнення*, **окисляція** – *колювання*, **експлуатація** – *використання* і подібні. Запозиченим словам з суфіксом **-ер** пропонували українські відповідники на **-ач**: **абсорбер** – *вбирач*, **мікшер** – *змішувач*, **рекордер** – *звукозаписувач*, **скрубер** – *газопромивач*, або з **-ник** (на позначення осіб): **контролер** – *перевірник*, **монтер** – *установник*, а іншомовні терміни на **-тор** перекладали іменниками на **-ач**: **детектор** – *виявляч*, **ежектор** – *викидач*, **редуктор** – *знижувач*, **рефлектор** – *відбивач*, **аккумулятор** – *нагромаджувач*, **комутатор** – *перемикач*, **з'єднувач**, **атенюатор** – *послаблювач*, **генератор** – *вигворювач*, **дозатор** – *вимірювач*, **перфоратор** – *діркувач* тощо, або іменниками на **-ик, -ник**: **індикатор** – *показчик*, **показник**, **амортизатор** – *гамівник*, **вентилятор** – *вітровик*, **екстинктор** – *вогнегасник*. До слів на **-ій(а)** підбирали відповідники на **-нн(я)**: **аномалія** – *відхилення*, **дисперсія** – *розсіяння*, **розщеплення**, **розсіювання**, **дифузія** – *просякнення*, **просякання**, **корозія** – *ржавіння*, **роз'їдання**. (С. Смереченьський рекомендував уникати віддієслівних іменників на **-ння**; **-ття** і замінювати їх «безнаростковим» творенням: **розтяг**, **насад**, **розпал** і подібні).

Однак «загнати» усі терміни в такі схеми не вдавалося, бо, скажімо, іменники на **-аці(я)** могли мати й інші структурні відповідники: **сублімація** – *вигін*, **дистанція** – *відстань*, **авіація** – *летунство*, **автоматизація** – *самочинність*. Аналогічно й запозичені терміни з іншими суфіксами не всі вкладалися в запропоновані схеми, наприклад: **аналогія** – *відповідність*, **індустрія** – *промисловість*, **бустер** – *вольтододавач*, **ексгаустер** – *газопомпа*. Що вже й казати про **апарат** – *прилад*, **пристрій**; **баланс** – *рівновага*; **вакуум** – *порожня*, **порожнява** тощо;

4) уникнення форм активних дієприкметників, добір замість них суто прикметникових відповідників, наприклад: **греющий** – *грійний*, **отстающийся** – *залишковий*, **опрокидывающийся** – *перекидальний*, **размеливающий** – *розмельний* і подібні.

5) заміна поліструктурних термінів моноструктурними: **гвоздь шинный** – *шинель(ля)*; **мастерская колесная** – *колісня*; **завод бандажнопрокатный** – *шиновальцярня*; **в шахматном порядке** – *шахівницею* тощо;

6) спостерегаємо й фонетичні особливості передавання іншомовних слів: *ляйт-мотив, концертмайстер, піяніст, фортепіано, диригент, гітара*, що характерно здебільшого для словників Західної України;

7) відродження старих (давніх) термінів. Зокрема у передмові до правничого словника 1926 року А. Кримський писав: «Свідомо ми повводимо в словник багато слів із давньої правничої мови, щоб з'ясувати зв'язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний друнт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, котрі обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, скованість галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, котрі іноді, здається, так різуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200–300 роками...» Цих самих засад дотримувалися й укладачі військово-морської термінології, вони поповнювали термінологію фаховою лексикою Козацької держави XVII ст. (*дуб* – великий човен на 20–40 осіб, *герць* – сутичка порізно або малими купками, *чайка* – плавний засіб) (історичний романтизм) чи діалектною лексикою (*гуза* – задня частина човна, *лійма* – розлив) (етнографічний романтизм);

8) надання переваги в термінології формам першої відміни для іменників жіночого роду: *кадриля, септоля, секстоля, настораля*; а також чоловічого: *бандуриста, віолончеліста, корнетиста* і подібні, що теж характерно для більшості словників НТШ.

Отже, можемо констатувати, що лексикографічним працям цього часу властиві два напрями: суто національний, де перевагу надавали українським відповідникам і до більшості іншомовних слів добирали українські слова та європейський – коли не відмовлялися від іншомовних лексем, а інколи й творили їх за допомогою греко-латинських коренів. Словникова діяльність зосереджувалася в Українській Академії наук, де працювали видатні вчені. Вони виробили методологію і методики опрацювання термінного матеріалу, наукові підходи опису та систематизації термінів.

З отриманням незалежності в Україні знову розпочався термінологічний бум. Десятки ентузіастів стали відроджувати національну термінологію. Неоціненні скарби національної фахової лексики знайшли науковці саме у словниках 20-х років. Узявши на озброєння методологію того періоду, принципи укладання словників, почали розбудовувати далі термінофонд нації. Адже за цей час з'явилося чимало нових наукових відкриттів, а відповідно і нових наукових понять.

Оцінюючи словники того періоду з позицій XXI ст., можемо констатувати їхню актуальність і сучасність. Кожен, хто долучається до такої важливої справи, як термінологія, обов'язково звертається до лексикографічної практики минулого і бере звідти безцінні зразки та моделі українських термінів, виявляє безмежне багатство української мови, її здатність обслуговувати різні галузі людської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Боярова Л. Мовне планування й термінологія в Україні (20-ті роки – перша половина 30-х років ХХ ст.) / Л. Боярова // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 35.
2. Булик-Верхола С. «Золоте десятиріччя» (1923–1933 роки) у розвитку української музичної термінології / С. Булик-Верхола // Вісник національного університету «Львівська політехніка» : проблеми української термінології. – 2005. – № 538. – С. 68–73.
3. Варава Т. Словники комісії УАН-ВУАН (1918–1933) / Т. Варава // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 3.
4. Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. – Львів : Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, 1999. – 360 с.
5. Кучеренко О. Особливості творення пожежно-технічної терміносистеми у 20–30 роки ХХ століття / О. Кучеренко // Вісник національного університету «Львівська політехніка» : проблеми української термінології. – 2004. – № 503. – С. 103–107.
6. Нікуліна Н. Вироблення національної автомобілевої наукової термінології в 20–30-і роки ХХ століття / Н. Нікуліна // Вісник національного університету «Львівська політехніка» : проблеми української термінології. – 2004. – № 503. – С. 88–92.
7. Тихий С. До історії становлення української музично-теоретичної термінології Галичини в 1900–1930 роках / С. Тихий // Вісник національного університету «Львівська політехніка» : проблеми української термінології. – 2006. – № 559. – С. 260–265.
8. Яремко Я. Національне та інтернаціональне в українській військовій термінології 20-х рр. ХХ ст. / Я. Яремко // Сучасні проблеми термінології та термінографії : тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2000. – С. 53–55.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.2010

Принята до друку 24.06.2010

**UKRAINIAN TERMINOLOGY OF THE 1920-ies:
VIEW FROM THE TWENTY FIRST CENTURY**

Iryna KOCHAN

*Ivan Franko Lviv National University,
The Applied Linguistics department,*

*1/233, Universytetska str., 79001, Lviv, Ukraine,
tel.: +380 (32) 2394355*

This article deals with the detailed analysis of terminology of the twentieth century, methodology of terminology formation, its specific features and its projection into the present time. Distinctive personalities and institutions and their contribution to the development of Ukrainian scholarly language are outlined.

Key words: terminography, the history of terminology, national terms.

**УКРАИНСКОЕ ТЕРМИНОВЕДЕНИЕ 1920-Х ГОДОВ:
ВЗГЛЯД С ПОЗИЦИЙ XXI ВЕКА**

Ирина КОЧАН

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1, ауд. 233, 79001, Львов, Украина
тел.: +380 (32) 2394355*

В статье осуществлена попытка детального анализа украинского терминоведения 20-х годов XX в., выявлено методологию терминообразования, ее специфические признаки и проекции в современное время. Определены яркие персоналии и институции и их вклад в создание украинского научного языка.

Ключевые слова: терминоведение, терминография, история терминообразования, национальный термин.